DOI: 10.19195/0137-1150.168.20

Data przesłania artykułu: 18.09.2017

Data akceptacji artykułu: 30.12.2017

KLAUDIA KOCZUR-LEJK

Uniwersytet Szczeciński, Polska

Traktaty o czterech ostatecznych rzeczach człowieka w literaturze czeskiej XVI i XVII wieku. Zarys problematyki

Konieczność śmierci — nieodwołalnie czekające człowieka zniszczenie bytu fizycznego i więzi ze światem — od zawsze rodziła lęk, osłabiając poczucie sensu istnienia oraz motywację aktywności życiowej. Bojaźń dopełniała niepewność losów duszy ludzkiej w zaświatach.

Wątki eschatologiczne dogłębniej rozpatrywali filozofowie antyczni, próbując pomniejszyć tragizm śmierci i jej groźną moc. W swych wywodach wskazywali, jak uczynić ze śmierci swoją przyjaciółkę, jak spojrzeć jej w twarz z poczuciem determinacji, dumy lub lekceważenia, aby ocalić godność. Najsilniejszy impuls wiary w triumf życia nowożytna kultura europejska czerpała jednak z religii chrześcijańskiej. Chrześcijaństwo w swojej formule ewangelicznej nie odwołuje się do fikcji pocieszycielskich sformułowanych w filozofii antycznej, potwierdza natomiast egzystencjalne doświadczenie lęku¹.

Jak odnotowała Alina Nowicka-Jeżowa:

W świetle wiary przygotowanie do śmierci, a właściwie sztuka umierania — nie tylko fizycznego, w ostatniej godzinie, ale i duchowego „dla świata i grzechu” — staje się dla chrześcijanina sprawą najważniejszą. Śmierć przedstawia się bowiem jako najdonioślejszy moment egzystencji ziemskiej: sumuje dorobek życia i wprowadza w wieczność².

Nauka o życiu jako drodze do śmierci oraz o niej samej jako o kulminacji i przełomie egzystencji tłumaczy rozkwit chrześcijańskiej sztuki umierania.

¹ Por. A. Nowicka-Jeżowa, *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI–XVII wieku*, Lublin 1992, s. 6–9.

² *Ibidem*, s. 10.

O rozwoju *ars moriendi* świadczy niezliczona ilość piętnasto-, szesnasto- i siedemnastowiecznych podręczników mających na celu przygotowanie człowieka do dobrej śmierci³. Zaangażowanie to było znakiem wiary w to, że człowiek zmierza do źródła swego istnienia, do Boga, a także wyrazem przekonania o odpowiedzialności za własne życie i możliwości wpływania na nie.

Utworami związanymi ze „sztuką umierania” były traktaty o czterech rzeczach ostatecznych (*quattuor hominum novissima*), czyli śmierci, sądzie, piekle i niebie, które uświadamiały odbiorcom konsekwencje obranego stylu życia doczesnego. Pamięć o „czworakiej wieczności” miała być dla chrześcijanina najlepszą zachętą do pokuty i poprawy. Na długą serię tematyczną składają się pisane początkowo po łacinie, wkrótce jednak także w językach narodowych teksty pojawiające się nieprzerwanie i z dużą częstotliwością od XIV po XVIII wiek⁴.

Jacek Sokolski zwraca uwagę, że

kolejne realizacje tematu nie grzeszyły oryginalnością, ale też nie ona była celem najczęściej stawianym sobie przez autorów. Sam temat, mocno wpisany w oficjalną naukę Kościoła, nie skłaniał raczej do szukania ujęć nowatorskich, wręcz przeciwnie: wtórność i dobitnie podkreślana przy każdej okazji zależność od prac poprzedników stanowiły, jak się wydaje, swoistą gwarancję wyznaniowej prawowierności. Dlatego systematyczna lektura tych tekstów bywa zajęciem dość nużącym. Bez przerwy powtarzają się w nich te same myśli, formuły i obrazy, a co więcej pojawiają się w tych samych miejscach, realizując utrwalony w tradycji schemat wypowiedzi. Powtarzalność ta była jednak zabiegiem celowym i przemyślanym, wynikającym z przyznania szczególnej roli pamięci, którą dzieła *de quattuor novissimis* [...] miały kształtować i utrwaląć dla zbudowania wiernych. Schemat czterech rzeczy ostatecznych był prostym i czytelnym systemem mnemotechnicznym, w którego ramach każdy element, co wynikało z przyjęcia reguł tzw. sztuki pamięci, powinien znajdować się w ściśle określonym miejscu⁵.

W czwórkowym planie symbolicznym podział ten dobrze stosował się do dzieł traktujących o kresie ziemskiej egzystencji człowieka, gdyż tak jak trójka kojarzona była z pierwiastkiem boskim, czwórkę wiązano z tym, co ziemskie czy

³ Na ziemiach czeskich książki o dobrym umieraniu zdobyły popularność w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku. Na początku pojawiły się przekłady dzieł europejskich znawców tematu, zarówno z protestanckiego, jak i katolickiego obozu, które spopularyzowały wiedzę na temat przygotowania człowieka do śmierci i wywarły wpływ na oryginalną twórczość czeską. Od drugiej połowy XVI wieku zaczęły pojawiać się w Czechach książki o „dobrej śmierci” rodzimych autorów, którzy należeli do różnych ugrupowań religijnych, byli wśród nich katolicy, kalikstyni oraz członkowie jednoty braterskiej. Więcej na ten temat zob. P. Král, „*Knižka o smrti*” *Mikuláše Krupěhorského příprava ke smrti v českém prostředí na přelomu 16. a 17. století*, [w:] *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, „Vita Morsque et Librorum Historia (Opera Romanica)” 2006, nr 9, s. 141–153; P. Král, *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, [w:] *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v ranem novověku*, red. M. Holý, J. Mikulec, Praha 2007, s. 7–22.

⁴ Tematyka czterech rzeczy ostatecznych była również podejmowana w pieśniach. Zob. J. Vašica, *Písňe o čtyřech posledních věcech člověka*, Praha 1944.

⁵ J. Sokolski, *Wprowadzenie do lektury*, [w:] K. Bolesławiusz, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej*, Warszawa 2004, s. 6.

materialne: cztery strony świata, cztery pory roku, cztery żywioły, cztery temperamenty, a konsekwentnie cztery końce ziemskiego pielgrzymowania człowieka⁶.

Pierwszym czeskim drukiem poświęconym w całości systematycznemu wykładowi nauki o czterech rzeczach ostatecznych było dzieło wydane przez Mikuláša Konáča w 1521 roku: *Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech, totiž o smrti, soudu, pekle a o radosti nebeské velmi příkladné. Též knížky, kteréž slovů Zrcadlo sedmi dnů hříšné duše, každému člověku potřebné a užitečné*⁷. Traktat jest przekładem utworu łacińskiego z końca XIV wieku *Cordiale quattuor novissimorum*, przypisywanego Gerardusowi de Vlietherhovenowi. Tekst ten był bardzo popularny w piętnastowiecznej Europie, o czym świadczy ponad 200 łacińskich rękopisów z XV wieku, 46 łacińskich druków i 27 edycji utworu w językach narodowych w latach 1471–1500⁸.

Zamieszczony przez Konáča dodatek do dzieła, zatytułowany *Zrcadlo sedmi dnů hříšné duše*, stanowi według Vladislava Dokoupila tłumaczenie łacińskiego *Speculum hebdomale* Jacoba de Gruytrode⁹. Czeski badacz zwrócił również uwagę, że z tekstem *Zrcadla* koresponduje inny utwór poświęcony rzeczom ostatecznym: *Zrcadlo věčného života, který se křesťan do něho vzhledné, spatří v něm čtyři budoucí a poslední věci, totižto Smrt, Den Soudný, Muky Pekelní, Radost Nebeskou*. Po raz pierwszy dzieło zostało wydrukowane w Pradze u Buryana Waldy w 1587 roku, a do końca XVIII wieku było wydawane jeszcze dziesięciokrotnie.

W 1606 roku ukazało się w Czechach anonimowe tłumaczenie jezuickiego traktatu o czterech rzeczach ostatecznych *De quattuor novissimis vitae humanae*, którego autorem był belgijski teolog Franciszek Coster, zatytułowane *Čtyry poslední člověka věci: I. Smrt. 2. Soud. 3. Peklo. 4. Ráj. S pobožným a užitečným jich uvážením sepsaný a vůbec vydaný*.

Z kolei w 1615 roku wyszło dzieło Havla Žalanskiego zwanego Phaëthonem: *De quattuor hominum novissimis. To gest: O čtyřech věcech kteréž se nejposlednější jmenují totiž, I. O Smrti, neb Smrtnosti naši. II. O Posledním Soudu. III. O Mukách Pekelních. IV. O Slávě Nebeské a životu věčném*.

Autorzy traktatów każdej z czterech ostatecznych rzeczy poświęcają osobną część. Struktura poszczególnych partii wydaje się niemal identyczna — wszystkie zawierają krótki wstęp i podrozdziały dotyczące różnych aspektów rozważanej sprawy. Spośród rozpatrywanych tekstów stosunkowo najrozleglejszy jest

⁶ *Ibidem*, s. 7.

⁷ Dzieło było wydane jeszcze dwukrotnie w latach 1600 oraz 1602 pod zmienionym tytułem: *Cesta života. To jest: Tři spisy aneb Traktáty: I. Knížka Srdeční. II. Zrcadlo Těhodní. III. Pravídlo Šlechtného a Křesťanského života. Všechněm pobožným, tohoto převráceného věku, velice potřební i užiteční*.

⁸ Por. J. Kowzan, *Quattuor hominum novissima. Dzieje serii tematycznej czterech rzeczy ostatecznych w literaturze staropolskiej*, Siedlce 2003, s. 51.

⁹ Por. V. Dokoupil, *Předlohy Konáčových Knížek srdečných: PhDr. Bohumíru Lífkovi k 85. narozeninám*, „Listy Filologické” 1986, nr 3 (109), s. 178–179. Zob. także M. Kopecký, *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*, Praha 1962.

traktat Żalanskiego. Autor rozszerza omawianą tematykę o treści, których nie ma w pozostałych dziełach, między innymi o opisanie tego, jakie powinny być pogrzeby, jak mają wyglądać groby, cmentarze czy w jaki sposób należy oplakiwać zmarłych.

Forma podawcza utworów o rzeczach ostatecznych w stosunku do traktatów *ars moriendi* nie zmienia się, zmianie ulega natomiast sytuacja odbioru nauki zawartej w tekstach — wyraźnie mówi się tu o wcześniejszym rozważeniu spraw czekających człowieka w przyszłości. Zdobyta wiedza ma posłużyć do takiego ułożenia dalszej drogi doczesnej, by jej koniec (bez względu na to, kiedy nastąpi) nie mógł nikogo zaskoczyć¹⁰.

Jak zauważa Jacek Kowzan:

W medytacjach nad finałem egzystencji, ukierunkowanej na osiągnięcie stanu pokory, szczególne miejsce w tekstach poświęconych czterem rzeczom ostatecznym zajmuje kwestia omnipotencji śmierci. Jej wszechwładza rozciąga się nad wszystkimi ludźmi spolaryzowanymi ze względu na wiek, kondycję społeczną, wiedzę, profesję, posiadany majątek lub sprawowaną władzę, które nie chronią przed zgonem. Umierają książęta, żebracy, młodzi, starzy, biedni, bogaci. Taka enumeracja, służąca zaakcentowaniu egalitaryzmu wobec śmierci, jest swoistą inkarnacją toposu *Mors omnis aequat*¹¹.

Wszyscy bez względu na stan społeczny muszą ulec potędze śmierci:

Neboť ona žádnému neodpustí, ale takového práva užívá, že moří císaře i krále, nestydí se bohatého ani chudého, duchovního ani světského, papeže ani sedláka, žádnýť se jí vyprositi ani vyplatiti nemůže, všemť hroží, všeckny moří¹².

W omawianych traktatach wykorzystywany jest także motyw *ubi sunt qui ante nos fuerant*?¹³, który modeluje wszechmoc śmierci, a jednocześnie wizję świata jako przestrzeni marności i destrukcji. Imiona wybitnych postaci służą za dowód, że każdego spotyka taki sam koniec:

Kde jsou knížata národův [...] kde jest Adam otec nás všech nejprvnější a nejdokonalejší [...]. Kde j[est] Salomoun nejmoudřejší: Kde jest Alexander nejmocnější: Kde j[est] Samson nejsilnější: Kde jest Kresus nejbohatější: Ti i všickni jiní mocní a sloutní v světě, jakožto poutníci a hosté, jako jednoho dne pominuli a všecky smrt srovnala¹⁴.

Idea *vanitas* łączy się z motywem grobu zrównującego wszystkich ludzi:

¹⁰ Por. M. Włodarski, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987, s. 194.

¹¹ J. Kowzan, *Quattuor hominum novissima...*, s. 63.

¹² *Zrcadlo věčného života, který se křesťan do něho vzhledné, spatří v něm čtyři budoucí a poslední věci, totižto Smrt, Den Soudný, Muky Pekelní, Radost Nebeskou*, Staré Město Pražské 1607, k. B2.

¹³ Na temat toposu *ubi sunt...* zob. S. Skwarczyńska, *Topos „Ubi sunt qui ante nos fuerant?” oraz styczne z nim formacje treściowo-formalne w poezji europejskiego kręgu kulturowego*, [w:] *eadem, W orbicie literatury, teatru, kultury naukowej*, Warszawa 1985, s. 80–150; D. Künstler-Langner, *Idea vanitas, jej tradycje i toposy w poezji polskiego baroku*, Toruń 1996, s. 147–161.

¹⁴ *Zrcadlo...*, k. B3–B3v.

Leží tělo bezdušné, bez smyslu, mrzuté a na pohlední hrozné: Do zemi pohřbené, pomalu se smradem a červy rozleze, a po některém dni v popel se obrátí krom kostí nic nemá, které však jestliže shlídněš kdo a jaký by byl chudý neb bohatý, zeman neb sedlák, král neb ovčák nepoznáš¹⁵.

Degradacja ludzkiego ciała wyrażana za pomocą obrazów rozpadu zwłok, które stają się siedliskiem dla robaków, miała ujawniać znikomość życia. Środki perswazji typowe dla kultury późnego średniowiecza, lecz także charakterystyczne dla estetyki barokowej, aktywizowały wyobraźnię i oddziaływały na uczucia odbiorcy. Jak pisał Żalanský: „Nic zajisté není mrčejšího a potupnějšího nad tělo v hrobě se rušící a hnijící”¹⁶.

Nędzne i godne pogardy jest jednak nie tylko ciało człowieka, ale też wszelkie działania, wysiłki, urzędy godności, dystynkcje. Podlegają one przemijaniu, są nietrwałe, złudne, a nawet szkodliwe, ponieważ pociągają człowieka w fałszywym kierunku. Stała repetycja myśli o marności i złu świata ogniskuje się w zaleceniu ciągłej pamięci o śmierci, *memento mori* staje się sumą mądrości życiowej i przesłaniem ideowym traktatów¹⁷:

Chceme-li tedy dobře duši své posloužiti, na věci budoucí pomněme, buďto že ráno z lůže vstáváme, buď že v večer spat jdeme, buďto že chodíme, sedíme, jíme, pacujeme, vždycky každého času na smrt svou pamatujeme, vždycky nechť nám v uších zní ten hlas *Memento mori*¹⁸.

Autorzy traktatów przekonują, że człowiek jest istotą piękną, lecz nietrwałą, znika i nie pozostawia po sobie śladu. Aby zobrazować tę tymczasowość i nietrwałość ludzkiej egzystencji, posługują się licznymi porównaniami zaczerpniętymi z różnych ksiąg Pisma świętego: życie przypomina wędny kwiat, schnącą trawę, gasnący płomień, wsiąkającą wodę itp.

W omawianych dziełach występują obok siebie dwa określenia antonimiczne — pewność i niepewność:

Vím, že umřeme, ale nevím kdy, nevím kde, nevím jakou smrtí. Nejistý jest čas, nejisté jest místo, nejistý způsob smrti. Smrti způsobové jsou rozliční: Tito smrtí přirozenou a pokojnou, jiní násilnou scházejí. Tito v ohni spálení, jiní v vodách stopení, jiní od zvěří sežráni bývají. Jedni opět doma, druzí na vojně neb přes pole umírají¹⁹.

¹⁵ Čtyry poslední člověka věci: 1. Smrt. 2. Soud. 3. Peklo. 4. Ráj. S pobožným a užitečným jich uvážením sepsaný a vůbec vydaný práci ctihodného kněze Františka Kostera z Tovaryšstva jména Ježíšova, Olomouc 1606, s. 29.

¹⁶ *De quatuor hominum novissimis. To gest: O čtyřech věcech kteréž se nejposlednější jmenují totiž, I. O Smrti, neb Smrtnosti naší. II. O Posledním Soudu. III. O Mukách Pekelních. IV. O Slávě Nebeské a životu věčném, spis v nově vydaný a složený od kněze Havla Žalanského*, Nové Město Pražské 1615, ks. I, s. 20.

¹⁷ Podobnie w pieśniach z tego okresu, por. A. Nowicka-Jeżowa, *Pieśni czasu śmierci...*, s. 89–106.

¹⁸ *De quatuor...*, s. 66.

¹⁹ *Ibidem*, s. 98–99.

Śmierć może zaskoczyć człowieka w chwili, gdy nie będzie się tego spodziewał, co w traktacie Costera zostało porównane do złodzieja działającego pod osłoną nocy:

Jest pak onoho času okamžení, v kterém duše místa svého postoupiti má velmi nejisté. Pán Kristus smrt zloději přirovnává, který se tehdaž do domu neláme, když ví že hospodář bdí: než když se domnívá, žeby všickni zdřímavši, nic méně jako na zloděje nemyslili²⁰.

Lęk u každého wywołuje więc z jednej strony niewiadomy czas nadejścia śmierci, z drugiej — nieświadomość losu po niej, nieznanomość miejsca wiecznego przeznaczenia. Nikt nie wie, ile czasu mu pozostało na ziemi ani w jakich okolicznościach przyjdzie mu umrzeć. Ponieważ śmierć definitywnie zamknie możliwość zmiany, czas dany za życia należy intensywnie wykorzystać do ustawicznej poprawy. Autorzy zachęcają do ekspiacji, nawołują do opamiętania się i nakłaniają do pełnienia dobrych uczynków. Pamięć śmierci niezbędna jest jako jasna wytyczna właściwej drogi, ale też jako jedyne słuszne remedium na nieprawości. Człowiek pokornieje, dzięki czemu zwalcza pierwszy i najważniejszy grzech — pychę; gardzi światem i czyni pokutę. Eschatologia wprzęgnięta zostaje w służbę moralizmu²¹. Jedyne stała gotowość do śmierci uwolni człowieka od niepewności losu po zgonie:

Uměti pak dobré umřítí nic jiného není, než srdce spravené k Pánu Bohu, a duši pozdvíženou každého času k Nebeským věcem mítí: aby kdyžkoli smrt zavítala, duše jsouc hotová z těla vyjítí, příchod smrti žádostivě přivítala²².

Sąd Ostateczny przedstawiany jest w traktatach jako wydarzenie straszliwe i groźne: „O kterák veliké naříkání hříšníkův bude, bázeň, strach, zubův skřípení, bolestí rozličné, zármutkové, ouzkosti takové, kteréž nebyli nikda ani od počátku světa”²³. Odbywa się o blasku jutrzni, gwarantującym jawność procesu i skrupulatne zbadanie każdego uczynku i każdej myśli. W dziele *Srdečné knížky* następuje wyliczenie siedmiu oskarżycieli grzesznika przed Boskim Trybunałem (sumienie, Szatan, aniołowie, wszelkie stworzenia, ludzie skrzywdzeni przez człowieka, grzechy oraz niegodziwości, Chrystus).

We wszystkich traktatach sąd jest opisany jako dzień grozy, trwogi oraz ognia, służącego oczyszczeniu i oddzieleniu dobrych od złych, którzy zostali wezwani głosem trąby przed trybunał. Deskrypcja ta ma wywołać u czytelnika strach, przerażenie, skutkujące poprawą życia i porzuceniem drogi grzechu, ma

²⁰ *Čtyry poslední...*, s. 20–21.

²¹ Por. J. Kowzan, *Quattuor hominum novissima...*, s. 70.

²² *Zrcadlo...*, k. B2–B2v. Zob. również: *Najvětší mudrost jest ustavičná pamět smrti. Když bude člověk vřdycky s sebou nositi kudiž pojde na věky hřešiti nebude*, [w:] Mikuláš Konáč z Hodiškova, *Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech, totiž o smrti, soudu, pekle a o radosti nebeské velmi příkladné. Těž knížky, kteréž slovů Zrcadlo sedmi dnů hříšné duše, každému člověku potřebné a užitečné*, Praha 1521, k. B.

²³ *Zrcadlo...*, k. B6v.

uaktywnić człowieka, skłonić go do poszukiwania sposobów uniknięcia potencjalnego niebezpieczeństwa²⁴.

W tłumaczeniu traktatu Costera zgodnie z dogmatyką katolicką występuje rozróżnienie sądu szczegółowego (partykularnego), na który stawiają się dusze zaraz po śmierci, czyli po rozłącze z ciałem, oraz sądu ostatecznego (kolektywnego), odbywającego się w Dniu Pańskim:

Dvakrát pak jedenkaždý postaviti se musí před soudnou Stolicí Krystovou: hned jak skona, a při obecním onom všeho světa soudu. Kterýžto obecní a veřejný soud, co se vejpořádí same dotýče, krom mzdy, která se tělu dá, nic s sebou nového nepřinese, než potvrzení bude toho všeho, co v osobním jednoho každého soudu nařízeno bylo²⁵.

Dystynkcja ta była przeprowadzana w retoryce polemiki z odmienną koncepcją protestantów, dla których sąd tożsamy jest z paruzją. Żalanský jako wyraziciel kalwinizmu pouczał, że powtórne przyjście Chrystusa na ziemię będzie srogie, a rozstrzygnięcie definitywne. W dniu ostatecznym Pan wybudzi umarłych i będzie ich sądzić, wybranym da żywot wieczny i radość wiekuistą, natomiast bezbożnych skaże na piekło i wieczną karę: „vyvolení skrze vzkříšení k Břehu věčného blahoslavenství přistanou: ale bezbožní v Jezeře ohnivém a propasti pekelné na věky pálení budou”²⁶.

W zależności od przynależności wyznaniowej różnie podchodzono także do kwestii czyśćca, którego rację bytu udowadniali katolicy autorzy, a protestanci odrzucali.

Idea trzeciego miejsca życia pozagrobowego zaczęła się formować już w drugiej połowie XII wieku, dopiero jednak na soborze florenckim (1439–1443) i soborze trydenckim (1563) Kościół prawdy te ujął w dogmaty wiary. Przyjęty wówczas katechizm mówił, że ogień czyśćcowy oczyszcza dusze pobożnych, poddane chwilowej karze, tak by mogły wejść do krainy wieczności. Dusze zatrzymane w tym miejscu są wspomagane modlitwą wiernych, a przede wszystkim ofiarą ołtarza²⁷.

Coster o tych, którzy trafiają do czyśćca, pisał:

Jsou tedy třetí mezi těmi prostřední, a ti katoličtí přátelé Boží a milostí Boží ozdobeni, kteří dle vnitřního Ducha svatého daru a přátelství Božího před pekelním ohněm jistí a bezpeční jsou, a však dle některých poskvrn a ostatků hříchův, nejsou tak čistotní, aby hodni byli zdílnosti a domácnosti Svatých²⁸.

Zwolennicy reformacji ostro zarzucali swym adwersarzom wiarę w czyściec, twierdząc, że pomiędzy niebem a piekłem nie istnieje pośrednictwo i dlate-

²⁴ Por. J. Kowzan, *Quattuor hominum novissima...*, s. 195.

²⁵ *Čtyry poslední...*, s. 45.

²⁶ *De quatuor...*, ks. IV, s. 107.

²⁷ Por. J. Le Goff, *Narodiny czyśćca*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1997; A. K. Turner, *Historia piekła*, przeł. J. Jarniewicz, Gdańsk 1996, s. 106–110; G. Minois, *Historia piekła*, przeł. A. Kędzierzawska, B. Szczepańska, Warszawa 1998, s. 116–120.

²⁸ *Čtyry poslední...*, s. 86.

go żaden „stan tymczasowy” nie ma racji bytu. Teoriom zakładającym istnienie czyśćca kategorycznie sprzeciwia się Žalanský, twierdząc, że jest to: „smyšlenka pohanská, poetická, básnivá z Platóna a Virgília vzata a od nich toliko pro zisk přijatá a uvedená”²⁹. Autor podpira się argumentem, że zaświatów pośrednich nie było w Piśmie świętym: „Ale my z milosti boží to víme a známe, že Písma svatá dva toliko přibytky ukazují, do nichž se duše mrtvých shromažďují jeden spasení a blahoslavenství, druhý zatracení”³⁰. Žalanský wykorzystuje tę okazję również, by zaatakować oponentów religijnych i skrytykować praktykę odpustów za dusze czyśćcowe: „Našeť tedy věc jej, abychom jich s tím tupým a marným ohněm očistce jejich zanechali a nic se ho nebáli. Nic zajisté on jiného nevyčišťuje, než truhly, statky a měšce těch, kteří se ho bojí”³¹.

W utworze *Knížky srdečné* nie ma zróżnicowania sądu szczegółowego i powszechnego, nie występują w nim też rozważania na temat czyśćca. Wspomniany został jedynie ogień trzeciego miejsca. Należy to tłumaczyć czasem powstania dzieła *Cordiale quattuor novissimum*, które stanowiło pierwowzór dla czeskiego przekładu. Jak zostało wspomniane, najstarsze manuskrypty łacińskiego traktatu pochodzą z końca XIV wieku, a więc powstawał on w okresie poprzedzającym wprowadzenie przez Kościół dogmatu o istnieniu czyśćca³².

Piekło w traktatach o czterech rzeczach ostatecznych odznaczało się konkretnością i wyrazistością, przez co miało napawać lękiem. Perswazja nastawiona była na opamiętanie się grzeszników. Straszanie miało charakter dyscyplinujący, ponadto pozwalało Kościołowi utrzymywać kontrolę nad wierzącymi. Obraz piekła urozmaicały opisy tortur, ognia piekielnego, odoru i ciemności. Skazańcy cierpieli męki zmysłowe, którymi wcześniej grzeszyli i znieważali boskie przykazania. Katalog przewinień tworzyły wszystkie ciężkie grzechy śmiertelne. Opierając się na Piśmie świętym, przedstawiano piekło jako karę wieczną (Mt 5, 22), miejsce, „gdzie robak nie umiera, a ogień nie gaśnie” (Mk 9, 43) i gdzie „będzie płacz i zgrzytanie zębów” (Mt 8, 12). Autorzy traktatów przekonywali, że żaru ziemskiego nie sposób porównywać z ogniem piekielnym: „a mnoho řekl i nějaký Aegidius Romanus, že oheň tento náš přirozený proti ohni pekelnému jest jako oheň malovaný”³³. Płomień w piekle jest wieczny i nieugaszony, a jego natężenie nie słabnie. Ogień ma właściwości destrukcyjne — ciała i dusze poddane obróbce cieplnej są dotkliwie parzone, co nie zmienia jednak ich postaci: „Zatracenci budou plní rozličných bíd a nevymluvných bolestí. Budou za pokrm ohni a však nikdy sežráni ani spáleni nebudou. Jazyky své kousati budou, nebo jako psy hlad trpěti budou a Pánu Bohu se rouhati budou”³⁴. Bólu piekielnego

²⁹ *De quatuor...*, ks. III, s. 26.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, s. 29.

³² Por. J. Kowzan, *Quattuor hominum novissima...*, s. 89–91.

³³ *De quatuor...*, ks. III, s. 75.

³⁴ *Zrcadlo...*, k. C3v.

nie wyrazi żaden język, a piekielnych jęków z powodu smutku i braku nadziei na jakikolwiek ratunek nie zniesie żadne ucho.

Podstawową karą dla nieszczęśników w piekle jest niemożność widzenia Boga. Repertuar cierpień uzupełniają uczucia żalości, wstydu i wyrzuty sumienia. Potępieńcy są głodzeni, a jedyne pożywienie to siarka i ogień. Ponadto w piekle panuje ciasnota i wieczny mrok: „neboť bezbožní na věčnost světla neužijí, světla tělesného i duchovního budou zbaveni”³⁵, a przeraźliwą perspektywą infernalnych tortur jest nieskończoność ich trwania.

Wizje nieba zawarte w traktatach o czterech rzeczach ostatecznych w zestawieniu z opisami piekła nie tylko są krótsze, lecz także wydają się mniej twórcze, bardziej schematyczne, statyczne i abstrakcyjne. Z jednej strony swobodę autorów ograniczały utrwalone biblijne opisy raju, z drugiej — jako pozytywna motywacja miały jedynie wabić i przyciągać, nie potrzebowały barwnych szczegółów³⁶.

Niebo jest przedstawiane jako królestwo piękna, wspaniałe miasto sprawiedliwych z bramami wykonanymi z szafiru, szmaragdu, innych drogocennych kamieni i pereł. Panuje tam wieczna jasność, której źródło stanowi sam Bóg: „Nebo tam noci nikda nebude, aniž potřebovati budou slunce: Nebo Pán Bůh sám bude světlo jejich”³⁷. Rozbrzmiewająca niebiańska muzyka powoduje, że nasycenie radością i czystą, doskonałą miłością jest pełne. Nie ma w niebie żadnych nieprzyjemnych rzeczy znanych z ziemskiego bytowania, takich jak głód, pragnienie, choroby czy starość. To miejsce wszelkiej obfitości, wolne od smutku, bólesci i bojaźni, czyli elementów wypełniających otchłan piekielną. Autorzy podkreślają, że rozkosz będąca udziałem zbawionych jest niewysłowiona:

[...] co by byl život ten věčný a blahoslavený, to se poněkud ukázati může, místně pak právě a zcela se vyložití, ani jazykem vymluvití, ani perem vypsati, ani rozumem stihnouti, ani serdcem vyrozumětí nemůže [...]”³⁸; Nebo tam jest pokoj věčný a odpočinutí bezpečné, život dokonalý, radost věčná. Nebo odplata svatých tak jest veliká, tak hojná, tak mnohá, a tak drahá, že ji žádný lidský jazyk nikoli vypraviti nemůže [...]”³⁹.

Warto zwrócić uwagę, że Žalanský w swoim traktacie odnosi się do zasady protestantyzmu *sola gratia*, głosząc, że zbawienie jest jedynie wyrazem łaski Bożej, „niezasłużonym darem”, a nie nagrodą za jakiekolwiek zasługi grzesznika:

[...] nejša hnout a veden naši nákou spravedlností (která při nás žádná není), ale svou dobrotvostí a láskou slávy své v plnění slibů svých. Varujme se tedy, abychom zásluhami našimi nepejchali a jim se nedůvěřovali, jako bychom sami z sebe života věčného hodni byli. Ale

³⁵ *De quatuor...*, ks. III, s. 108.

³⁶ J. Mikulec, *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013, s. 226.

³⁷ *Zrcadlo...*, k. C7v.

³⁸ *De quatuor...*, ks. IV, s. 40.

³⁹ *Zrcadlo...*, k. C8–C8v.

učme se znáti a slaviti pravdu a dobrotu Boží, kterýž nám nehodnýmpro slíby své dobře činiti ráčí. Žádný člověk skrze skutky a zásluhy své spasen a ospravedlněn nebyl⁴⁰.

Podsumowując, należy stwierdzić, że autorzy wszystkich traktatów podejmujących temat czterech ostatecznych rzeczy człowieka nakłaniają czytelników do określonej postawy życiowej: czynienia pokuty, wzgardzenia światem doczesnym i przygotowania się do wieczności. Wykorzystują w tym celu retoryczne środki perswazji typowe dla literatury dydaktycznej, mającej przestrzegać, zachęcać, napominać. Celem ostatecznym człowieka jest życie wieczne w Królestwie Niebieskim, które w prezentowanych utworach osiąga standard dobra absolutnego. Zdobyta wiedza ma pomóc w takim ułożeniu dalszej drogi życiowej, by jej kres, niezależnie od tego, kiedy nastąpi, nie mógł nikogo zaskoczyć. Problematyka eschatologiczna oraz jej implikacje, takie jak odpusty, modlitwy, msze za dusze zmarłych, stanowiły obszar sporu w czasie gwałtownych polemik religijnych między protestantami a katolikami. Właśnie dlatego autorzy prezentują w dziełach stanowisko zgodne z konfesją, której są wyznawcami.

Podjęty temat daje szerokie pole do interpretacji, dlatego też niniejsze rozważania należy uznać za przyczynek i zachętę do dalszych badań nad traktatami o czterech rzeczach ostatecznych.

Bibliografia

- Čtyry poslední člověka věci: 1. Smrt. 2. Soud. 3. Peklo. 4. Ráj. S pobožným a užitečným jich uváženíím sepsaný a vůbec vydaný práci ctihodného kněze Františka Kostera z Tovaryšstva jména Ježíšova, Olomouc 1606.
- De quatuor hominum novissimis. To gest: O čtyřech věcech kteréž se nejposlednější jmenují totiž, I. O Smrti, neb Smrtedlnosti naší. II. O Posledním Soudu. III. O Mukách Pekelních. IV. O Slávě Nebeské a životu věčném, spis v nově vydaný a složený od kněze Havla Žalanského*, Nové Město Pražské 1615.
- Dokoupil V., *Předlohy Konáčových Knižek srdečných: PhDr. Bohumíru Lífkovi k 85. narozeninám*, „Listy Filologické“ 1986, nr 3 (109).
- Kopecký M., *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*, Praha 1962.
- Kowzan J., *Quatuor hominum novissima. Dzieje serii tematycznej czterech rzeczy ostatecznych w literaturze staropolskiej*, Siedlce 2003.
- Král P., „Knižka o smrti“ Mikuláše Krupěhorského příprava ke smrti v českém prostředí na přelomu 16. a 17. století, [w:] *K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*, „Vita Morisque et Librorum Historia (Opera Romanica)“ 2006, nr 9.
- Král P., *Knihy o dobrém umírání v českém prostředí ve druhé polovině 16. a první půli 17. století*, [w:] *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v ranem novověku*, red. M. Holý, J. Mikulec, Praha 2007.
- Künstler-Langner D., *Idea vanitas, jej tradycje i toposy w poezji polskiego baroku*, Toruń 1996.
- Le Goff J., *Narodziny czyścica*, przeł. K. Kocjan, Warszawa 1997.
- Mikuláš Konáč z Hodiškova, *Srdečné knížky o čtyřech posledních budících věcech, totiž o smrti, soudu, pecku a o radosti nebeské velmi příkladné. Též knížky, kteréž slovů Zrcadlo sedmi dnů hříšné duše, každému člověku potřebné a užitečné*, Praha 1521.

⁴⁰ *De quatuor...*, ks. IV, s. 131.

- Mikulec J., *Náboženský život a barokní zbožnost v českých zemích*, Praha 2013.
- Minois G., *Historia piekła*, przeł. A. Kędzierzawska, B. Szczepańska, Warszawa 1998.
- Nowicka-Jeżowa A., *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI–XVII wieku*, Lublin 1992.
- Skwarczyńska S., *Topos „Ubi sunt qui ante nos fuerant?” oraz styczne z nim formacje treściowo-formalne w poezji europejskiego kręgu kulturowego*, [w:] eadem, *W orbicie literatury, teatru, kultury naukowej*, Warszawa 1985.
- Sokolski J., *Wprowadzenie do lektury*, [w:] K. Bolesławiusz, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej*, Warszawa 2004.
- Turner A. K., *Historia piekła*, przeł. J. Jarniewicz, Gdańsk 1996.
- Vašica J., *Písňe o čtyřech posledních věcech člověka*, Praha 1944.
- Włodarski M., *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987.
- Zrcadlo věčného života, který se křesťan do něho vzhledně, spatří v něm čtyři budoucí a poslední věci, totižto Smrt, Den Soudný, Muky Pekelní, Radost Nebeskou*, Staré Město Pražské 1607.

Treatises on four ultimate truths about the human condition in 16th and 17th century Czech literature (an outline of issues)

Summary

Czech literature of the 16th and 17th century was for readers of that time an important source of admonishment concerning death and afterlife. Manuals about the art of dying — *ars moriendi* books — provided ample advice on how to die a “good death”. Besides that, their authors focused also on other issues of ultimate importance for human beings, i.e. death, God’s judgment, heaven and hell. The aim of the treatises was to make readers lead a good life through constant pondering over death and the uncertainty of the soul’s fate in the afterlife. Descriptions of various tortures suffered by the damned in hell were meant to frighten sinners, make them repent and change their lives. Descriptions of heaven, on the other hand, were supposed to lure people into doing good. According to the Catholic dogma, after death, the soul can go to heaven, hell or purgatory. The Protestant Reformation rejected purgatory as wishful human fiction, and returned to a traditional dualistic view of the afterlife.

Keywords: death, the Last Judgment, purgatory, hell, heaven

Traktáty o čtyřech posledních věcech člověka v české literatuře 16. a 17. století (náčrt problematiky)

Obsah

Česká náboženská vzdělávací literatura 16. a 17. století představovala pro čtenáře důležitý zdroj poučení o smrti a posmrtném životě. Příručky šťastného umírání — knihy *ars moriendi* přinášely rady, jak má dobrá smrt vypadat. Kromě této problematiky se autoři zabývali tématy souvisejícími s posledními věcmi člověka, to je smrtí, božím soudem, peklím a nebem. Cílem traktátů bylo přimět čtenáře k dobrému životu prostřednictvím myšlenky na smrt a nejistý posmrtný osud

duše. Líčení pekelných trestů mělo vyvolat u hříšníků hrůzu, přimět je, aby změnili své chování a nastoupili cestu pokání. Popisy ráje měly lákat a přitahovat. Podle katolíků duše po smrti mohla jít do nebe, pekla nebo ji čekal očistec, kde měla smýt hříchy a poté vstoupit na nebesa. Reformace odmítla učení o očistci, a proto na něm protestanští autoři zdůrazňovali lidský výmysl.

Klíčová slova: smrt, poslední soud, očistec, peklo, nebe